

Solid strukturhistorie om kvinner, uten særlig mange menn

Knut Dørum

Professor i historie, Universitetet i Agder, professor II ved Universitetet i Bergen

Dr.philos. 2004

Knut.dorum@uia.no

Gro Hagemann, Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik og Ingvild Øye har levert en solid og kvalitetssterk bok som spenner over norsk historie ca. 800–2020. Siktemålet deres har vært å skrive en norgeshistorie ut fra et kjønnsperspektiv. Dette er ingen ny bok. Dette er den tredje utgaven av et verk som første gang kom ut i 1999. Med unntak for Hege Roll-Hansens bidrag, som har erstattet Ida Bloms tidligere bidrag som dekket tiden etter ca. 1960, gjenfinnes store deler av teksten i den forrige utgaven fra 2005, som igjen var en lettere revisjon av førsteutgaven seks år tidligere.

De viktigste endringene fra 2005 til 2020 er en mer fyldig innledning der hovedperspektivene og hovedgrepene er blitt mer utdypet og klarere, men ikke endret. I tillegg finnes det underveis i bokverket enkelte oppdateringer med referanser til den aller nyeste forskningen innenfor ulike temaer. Også Roll-Hansens bolk, ca. 1960–2020, følger hovedperspektivene, men er noe mindre bundet og friere. Verket avspeiler derfor i stor grad 1990-tallets kjønn- eller kvinnehistorie. Ikke minst bærer boka sterkt preg av sosialhistorien og demografien og perspektivet nedenfra, som rådde grunnen i norske (og nordiske) historikermiljøer i 1970- og 1980-årene og begynnelsen av 1990-tallet.

Hovedperspektivene

Hovedmålet for boka har vært å skrive om kjønnshistorie, «verken kvinners eller menns historie», men om relasjonen mellom dem. Dette betyr å klarlegge kjønnsforskjeller som fikk store samfunnsmessige konsekvenser (s. 13–14). I noen grad belyser forfatterne relasjonen mellom kjønnene, men i det alt vesentlige er dette en framstilling om kvinner. Menn er nokså fraværende. Dette er først og fremst kvinnehistorie, i mindre grad er det kjønnshistorie.

Hovedperspektivet knytter seg til kvinners funksjon og handleevne i hushold, familie og arbeid. Konteksten er ofte demografiske faktorer som giftermålsalder, fødselstall, dødelighet, kvinneoverskudd, fordeling på sivilstand og migrasjon, samt økonomiske forhold som sysselsetting, antall husmødre og hjemmeværende kvinner, produksjon, arbeidsdeling, forsørgelse, husholdsøkonomi, markedsøkonomi og urbanisering. Det betyr ikke at politiske temaer ikke får plass. De fyller mange sider og bolker, men blir som regel underordnet og tilpasset de sosioøkonomiske og demografiske temaene. Politikk blir på 1800- og 1900-tallet

helse-, sosial- og velferdspolitik samt familiepolitikk, mens kampen for rettigheter, definisjonsmakt og nye kjønnsforståelser framstilles komprimert og poengtert uten altfor mange eksempler og ofte uten fylldige drøftinger. Et visst innslag av aktørperspektivet får Ingvild Øye fram i sine korte eksempler på at norske dronninger i middelalderen kunne vinne seg makt og framskutte politiske posisjoner, selv om utgangspunktet var at de tjente som brikker i strategier til nordiske kongehus. Problematisering av kjønnsidentitet og kjønnsforståelser finner man først og fremst i innledninger og avslutninger, men på et teoretisk og mer overordnet empirisk plan. For forfatterne framstår økonomisk og sosial struktur som viktigere enn aktør, kultur og mentalitet. Kvantitative data sammen med normative kilder får ikke sjelden forrang framfor kvalitative data og eksempler som kaster lys over enkeltmenneskers erfaringer og livsanskuelser.

Holder dette perspektivet fra 1990-årene i 2020? Eller begynner det å bli foreldet? Svaret er på mange måter ja til det første, og nei til det andre. Med sine hovedgrep får forfatterne belyst helt grunnleggende forhold som bestemte deling av makt, funksjoner og arbeid mellom kjønnene. De greier med dette å kartlegge sentrale leve- og arbeidsvilkår, produktjonsforhold, befolkningsutvikling og økonomiske systemer i Norge fra vikingtid til dagens postindustrielle samfunn. Perspektivet i boka synliggjør kvinnene, og tar et oppgjør med det å se jordbruket som representert av bønder og husmenn, de bedrestilte i standssamfunnet som adelsmenn, embetsmenn og borgere i uniformer, kjortler og dresser, og i industri-samfunnet som mannlige funksjonærer og industriarbeidere. Like mye røsker boka opp i kjønnsnøytrale historiske fortellinger, som ofte har vært skrevet av menn.

Poenget i boka er at husholdet og familien var den økonomiske og sosiale enheten helt fram til slutten av 1800-tallet, og på bygdene helt fram til 1950- og 1960-årene. I mange tilfeller sto kvinner for mer av den økonomiske verdiskapingen enn menn, i tillegg til at de hadde ansvaret for omsorg og pleie av gamle, syke og barn og alle huslige sysler. Også i 1800- og 1900-tallets urbaniserte industrisamfunn kom kvinner til å utfolde mangesysleri, både i den privatiserte og intimiserte familien, i yrkeslivet utenfor hjemmet og i foreningslivet og til slutt i politikken.

Forfatterne har vært mer opptatt av å se kvinnene i norsk historie ut fra muligheter og handlingsrom enn ut fra undertrykking, utbytting, snevre rammer og stengte dører. På den måten distanserer de seg fra den tidlige feministiske og politiserte historieskrivingen, som hadde et berettiget behov for å ta et oppgjør med kvinneundertrykkende historiske samfunnsforhold, ofte beskrevet med uttrykk som «patriarkatet» og «mannssamfunnet». Forfatterne har gjort et godt og overbevisende grep.

Boka har en sterk saklig autoritet. Objektive fakta får ofte fortelle sannheten, og kildekritikk går hånd i hånd med balanserte drøftinger. I framstillingene blir ikke kvinner gjort til helter og menn til skurker. Forfatterne markerer ikke minst avstand til tidligere framstillinger av kvinnehistorie, som ukritisk har brukt patriarkatet som modeller, plassert makten ensidig hos menn og gjort kvinner til vergeløse og handlingslammede brikker i møte med menns maktmisbruk og undertrykkelse. Slike modeller fanger ikke opp dynamikker, endringer, handlingsrom, forhandlingsposisjoner og ikke minst makt og kompetanse som kvinnene opparbeidet seg i husholdet, arbeidslivet og organisasjonslivet.

Forfatterne er hensynsfulle overfor tidligere forskning, kanskje i meste laget. Likevel gir Gro Hagemann et mildt og forsiktig spark til *Norges landbrukshistorie* fra 2002 og Brynjev Gjerdåker for å ha oversett de forbedringer og tilpasninger som kvinnene gjorde i kystjordbruket (s. 272). Gro Hagemann utnytter her en anmeldelse som Hilde Sandvik gjorde i et foredrag på det nordiske historikermøtet i Stockholm i 1994, og her spiller forfatterne på lag. Her kan det likevel være fristende å ile Gjerdåker til unnsetning. Hans påstand om at det kvinnestyrt

åker- og februket tapte prestisje da fiskerinæringen ble motorisert og modernisert rundt 1900, har nok hold i realiteter.¹ Mye av jordbruket i Kyst-Norge – som i stor grad var husdyrhold – var ennå på begynnelsen av 1900-tallet nokså tradisjonelt og nedprioritert, mens det som fantes av økonomisk overskudd, ble kanalisert til nye fiskebåter og motorer. Det viser ikke bare embetsmennesenes og foreningenes rapporter, men også skiftematerialet og aviser. På lignende vis kan det dokumenteres at svelteforinga og gammeldagse produksjonsmåter preget det kvinnedominerte husdyrholdet selv i bynære flatbygder på Østlandet ennå i 1880-årene. Selv har jeg skrevet om dette i bokverk om Bodø med landkommuner, samt om Ås, Råde og Onsøy på Østlandet, som alle dekker 1800-tallet. Framskrittene kom langt tidligere i åkerbruket som menn rådde mer over, slik også Kari Melby påpeker i sin bolk (s. 364).

De ulike bolkene

Forfatterne behandler mange temaer, men det er en rød tråd som går gjennom alle bolkene. Det er at organiseringen av familien og husholdet nedenfra og demografiske og økonomiske forhold skapte seige strukturer eller utløste dynamikker som kunne fungere som bølgebrytere mot makthavere og lovgivere som ville forme kvinner, menn og familier i bestemte retninger.

Ingvild Øye, som har behandlet perioden ca. 800–1536, kommer fram til at det er vanskelig å slutte at religionsskiftet og statsutviklingen fra 1000- og 1100-tallet og utover førte til bedring eller forverring av kvinnes handlingsrom. Bildet er flersidig. Kvinner fikk halv arverett og samtykkerett ved ekteskapsinngåelse, og ordningen med helmingsfelag sikret gifte kvinner lik eiendomsrett til fellesbo. Det var likevel mannen som ofte rådde over familiens eiendommer og verdier, og menn fikk styrket sin vergerett over kvinner. Stat og kirke krevde skatter og avgifter, ritualiserte handlinger og underordning og disiplin, men i stor grad fortsatte familiene og maktforholdene mellom dem å bestemme mye av hverdagen og livet til folk.

Sammen legger Ingvild Øye og Hilde Sandvik vekt på at husholdsøkonomien i stor utstrekning ble bevart intakt fra vikingtid til 1800-tallet. Dette betydde at både kvinner og menn ytet sin del og at kvinner hadde flere sentrale funksjoner og roller. Sandvik, som dekker perioden ca. 1500–1800, konkluderer med at framveksten av den lutherske fyrstestaten bare i begrenset grad endret kvinners samfunnsposisjon, selv om lovverk og ideologi formidlet en husbondsideologi og søkte å bygge patriarkalske strukturer der kvinner skulle underordne seg mannen. Det at kvinner ble søkt umyndiggjort med Christian 4.s Norske Lov i 1604 når det gjaldt økonomisk handleevne, fikk ikke så store virkninger i praksis. Gifte kvinner kunne fremdeles kjøpe og selge for en viss verdi. Det viktige husdyrholdet var det kvinner som hadde ansvaret for, og i mange bygder var landskyld- og skattevarene kvinneprodusert smør eller skinn. Langs kysten drev kvinnene gårdsbrukene i store perioder alene, og i skurdonna sto skurdkjerringene for mye av kornhøsten i alle deler av landet. Det at enker kunne virke i sine menns sted i embeter og næringer, vitner om at kvinner ble oppfattet som ledere av hushold ved siden av mannen. Samtidig kom trolldomsprosessen og kriminaliseringen av leiermål (ulovlig samleie mellom ugifte) til å få negative virkninger for kvinner, men det tok tid før ugifte kvinner i stort antall måtte betale bøter for leiermål. Bygdesamfunnene og de folkelige normene strittet imot. Sandvik understreker at skatte- og militærstaten

1. Gjerdåker, B. (2002). *Norges landbrukshistorie 1814–1920. Kontinuitet og modernitet*, bd. 3. Det norske samlaget: Oslo, s. 123.

på 1600- og 1700-tallet kom til å ramme menn like hardt som kvinner, ikke minst gjennom de mange soldat- og matrosutskrivningene og gjennom et strengere strafferegime.

Før 1815 var det demografiske regimet karakterisert av høy dødelighet, særlig små- og spedbarnsdødelighet, høy giftermålsalder og mange barnefødsler, slik Øye og Sandvik framhever. Etter 1815 gikk små- og spedbarnsdødeligheten ned, og barneflokkene vokste seg stadig større, slik Gro Hagemann beskriver i sin bolk om 1800-tallet. Hagemann løfter fram demografien som historisk drivkraft enda mer enn Sandvik og Øye, og med gode grunner. Den demografiske overgangen etter 1815 dro i gang en stor befolkningsvekst, la grunnlaget for stor urbanisering og presset folk ut av bygder og inn til byene eller til utvandring til Nord-Amerika. Det skapte kvinneoverskudd på bygdene, men også i enkelte byer. Mange kvinner havnet etter hvert i industrien, også en stor andel gifte kvinner. Den økonomiske liberalismen åpnet for at ugifte kvinner fra 1866 (ikke i 1865, slik Hagemann skriver) og gifte kvinner fra 1894 kunne starte egne bedrifter, men dette hadde ikke vært mulig uten at kvinner hadde erfaring og kompetanse som medlemmer av familiebedrifter. I 1890-årene var det flere kvinner enn menn som fikk handelsbrev i Kristiania. Det var internasjonaliseringen med markedsproduksjon som satte i gang overgangen fra husholdsøkonomi til markedsøkonomi. Det var de markedsøkonomiske faktorene som la grunnlaget for den moderne husmorrollen mer enn nye transnasjonale idéstrømninger som dyrket fram kvinner som omsorgsfulle og oppofrende husmødre, slik Hagemann ser det. Imidlertid er Hagemann også opptatt av at den borgerlige offentligheten og normene der stengte dører for kvinner. Likevel banet den generelle demokratiseringen på 1800-tallet, men også kvinnes egeninnsats i foreninger og deres politiske aktivisme, og deres økte deltakelse i yrkes- og næringsliv, vei for at kvinner kunne bli fullmyndige borgere i 1913.

Kari Melby, som tar for seg perioden ca. 1900–1960, får fram at husmoridealet festnet seg sterkere enn før trass i at barneflokkene ble mindre som følge av at barnebegrensning spredte seg som ny familiestrategi. I 1960 var det færre kvinner som var yrkesaktive og utearbeidende enn ca. 1900. Hos Melby spiller politikken større rolle enn hos Øye, Sandvik og Hagemann, og hun ser idealiseringen av husmora og færre kvinner i yrkeslivet som en styrt utvikling der både staten og organisasjonene, ikke minst kvinneforeningene, bidro. Sammen kom disse ulike politiske kreftene til å profesjonalisere husmora og bestemte kvinnelige yrkesgrupper, slik som lærere og sykepleiere. Melby gir på grunnlag av solid forskning kvinneorganisasjonene mye av æren for velferdskommunen og velferdsstaten. De rudimentære trekkene i mange lokalsamfunn i form av sykepleiere, sykebiler og fødsels- og helsestasjon og sosialhjelp sprang ut av initiativ fra kvinneorganisasjoner, slik som sanitets-, kvinnemisjons- og husmorforeningene. Senere tok kommunen over og videreutviklet velferdsordningene. Melby understreker at de politiske seirene som kvinner innkasserte fram til 1913, med full stemmerett for alle voksne kvinner, ikke førte til at kvinner i særlig grad fikk politisk representasjon og makt. De hadde likevel stor innflytelse på utbyggingen av velferdsstaten.

Hege Roll-Hansen, som har forfattet bidraget om den mest dramatiske perioden ca. 1960–2020, skildrer hvordan stadig flere kvinner ble yrkesaktive, hvordan husmora mistet status, hvordan utdanningsrevolusjonen brakte mange kvinner inn på nye arenaer, og hvordan kvinnene erobret politikken med sterk representasjon på Stortinget og i regjering, og fikk innpass i styre og stell også i næringslivet. Alt dette førte til endringer av kjønnsrollene. Hun beskriver hvordan industrisamfunnets fall åpnet nye muligheter for kvinner og skapte et arbeidsliv som var mer tilpasset dem i stat, kommune og privat næringsliv, der service- og omsorgsjobber eksploderte i antall. Norge gikk fra å være en sinke i likestilling i 1960-årene til å bli ett av de mest likestilte landene i verden i 1990-årene. Hun hevder at kommunene fra 1970-årene gikk inn for å bygge ut barnehager. Men her må det sies at det

lenge var slik at kvinner og menn gikk sammen og startet private barnehager, før kommunene meldte seg på 1980- og enda mer på 1990-tallet som barnehageutbyggere. Tankevekkende er hennes framstilling om hvordan høye fødselstall etter andre verdenskrig etter hvert ble erstattet av en faretruende lav barnproduksjon og med en stor andel voksne personer uten barn, ikke minst mange barnløse menn. Arbeidsinnvandringen fra utlandet er blitt løsningen for et land med en stadig voksende eldrebølge.

Roll-Hansen får fram hvordan en etter hvert stor innvandring fra Asia og Afrika har skapt utfordringer når det gjelder politiske likestillingsmål. Innvandrersamfunnene har holdt fast på tradisjonelle kjønnsrollemønstre, der kvinnene holder seg hjemme og steller småbarna sine selv. Sysselsettingen blant innvandrerkvinner har likevel vært økende de senere årene. Roll-Hansen behandler videre hvordan den tradisjonelle binære kjønnsforståelsen er blitt utfordret av homofile, lesbiske og transseksuelle som ønsker at staten skal tenke og lovregulere kjønnsnøytralt. Ekteskapsloven av 2008 bar spor av de nye kjønnsforståelsene. Mer enn de andre forfatterne er Roll-Hansen opptatt av menn og deres vilkår. Hun tar opp hvordan menn i dag er i ferd med å bli tapere når de får dårligere karakterer på skolen, i større grad faller ut av arbeidslivet, oftere blir enslige og uten barn, og føler det som kalles «utenforskap».

Derimot savnes det i Roll-Hansens bolk en større gjennomgang av Norge som eksportør og etter hvert som importør av likestillingspolitikk. Europeiseringen eller tilpasningen til EUs lovverk har jo ført til gjennombruddet i Norden etter 2002 for rettighetsbasert og individualisert likestillingspolitikk rettet mot ulike diskrimineringsformer som gjelder kjønn, seksuell orientering, etnisitet, religiøs tro osv. («multiple discrimination»). Samtidig har Norge bidratt til å spre deler av egen likestillingspolitikk til store deler av verden. Det gjelder først og fremst pappaperm og kjønnskvoltering. Det nasjonale perspektivet har i denne bolken overskygget de viktige virkningene av europeisering og globalisering for Norge.

For lite mentalitets- og kulturhistorie og få menn

Hva kan innvendes? Det er påfallende at mentalitets- og kulturhistoriske perspektiver har fått en såpass beskjeden plass i boka. Disse perspektivene kommer til syne først og fremst i de større oversiktene og i de større linjene som innleder og avslutter bolkene, og for lite i de fortløpende temaene og underkapitlene. Lovbestemmelser, konkrete faktaopplysninger, generelle oversikter over samfunnsforhold, sammendrag av ulike forskerarbeider og kvantitative data er ofte utgangspunktet for analysene. Langt mindre oppmerksomhet er viet enkeltpersoners ord, ytringer og handlinger beskrevet i runepinner, hjemmelsbrev og vitne- og domsbrev på pergament, rettsforhandlinger i tingbøkene, private brev, leserinnlegg i avisene, blogger eller for den saks skyld det rike folkelige tradisjonsmaterialet. Leserne kommer sjelden enkeltmennesker inn på livet: hvordan kvinner og menn selv opplevde sine livsbetingelser, identiteter, roller og muligheter. Det er jo det kvalitative materialet som i flere tilfeller forteller mest om kjønnsroller og kjønnsidentitet. Framstillingsformen til de fem forfatterne minner mye om den vi finner hos Kåre Lunden og Ståle Dyrvik i Cappelens Norgeshistorie, da de på 1970-tallet tegnet bildet av samfunn, økonomi og sosiale forhold med mange tall og sterke strukturer.

Edvard Bull d.y. hadde en noe annen tilnærming enn den tunge strukturhistorien. Han brakte på mange måter de vanlige kvinnene og mennene inn i historien gjennom å få gamle arbeidsfolk i 1950-årene til å sende minneoppgaver og gjennom intervjuer. Bidraget hans i *Arbeiderbevegelsens historie*, som var *Arbeiderklassen blir til, 1850–1900*, oppsummerte i 1985 mye av det livslange prosjektet om å la vanlige folk få komme til orde og gjøre dem til fortellere om kultur, mentalitet og normer. I bokverket til de fem forfatterne er det få spor

av slike fortellerstemmer. Gro Hagemann, Kari Melby og Hege Roll-Hansen kunne ha hatt mange og rike kilder å øse av – private brev, dagbøker, innlegg i avisene og blogger.

I 1980- og 1990-årene kom forskere slik som Sverre Bagge, Arnved Nedkvitne, Jón Vidar Sigurðsson, Else Mundal og Gro Steinsland til å bringe mentalitetshistorien inn i middelalderforskningen. Sammen med forskere som Hans Jacob Orning og Bjørn Bandlien kom Bagge og Sigurðsson til å introdusere det rettsantropologiske perspektivet i norsk vikingtid og middelalder. Ingvild Øye har i sin del om perioden ca. 800–1536 flere referanser til denne litteraturen, og drøfter på et overordnet plan noen av synsvinklene og metodene. Men hun utnytter ikke resultatene til å skrive nok og tydelig om sosiale relasjoner, konflikter, vold og ære rundt feidene, der ikke minst kjønnsperspektivet er sentralt. Her kunne både sagalitteraturen og middelalderbrevene (diplomatarium) ha vært gode kilder. Hun utnytter heller ikke i særlig grad kristenrettene, tradisjonsmaterialet og kirkekunsten som grunnlag for religiøse forestillinger, folkereligiositet og den magiske verden der kjønn kan brukes som analytisk rettesnor.

Tingbokprosjektet i Oslo i 1990-årene, der Sølvi Sogner, Hilde Sandvik og Erling Sandmo var sentrale ledere, la vekt på å finne normer, forestillinger og mentalitet ut fra hva tingbøkene kunne formidle i rettsforhandlinger, vitneavhør og dommer. Hilde Sandvik har ikke fått nok rom til å gå grundig inn i tingbokmaterialet og den forestillingsverdenen som møter oss der. Det er rett at Sandvik summerer opp enkelte undersøkelser som belyser slike temaer. Likevel kunne hun med eksempler ha høstet mer av et kildemateriale og en tematikk som hun behersker svært godt. Ikke minst viser rettsmaterialet at kvinner hadde betydelig rettslig og sosial handleevne når de stevnet sine ektefeller, naboer og slektninger, opptrådte på tinget uten verger, styrte over folk og fe, drev handel eller viste robust motstand mot øvrighetspersoner.

Som sagt byr denne boka på en lang historie uten særlig mange menn. Hovedfokuset rettes mot kvinner. Men også kvinner som individer må ofte vike plassen for generelle beskrivelser i lover, forskningsoversikter, tall og strukturer. Men disse innvendingene berører samtidig kvaliteter ved boka. Det at forfatterne, særlig Øye, Sandvik og Hagemann, har lagt så stor vekt på familie og hushold og økonomien og demografien rundt, har skapt et skarpt og tydelig perspektiv. Ikke minst er det en svært velegnet innfallsvinkel til å kaste lys over funksjoner og roller som kvinnene hadde, og klarlegge grensene for ideologiske og politiske prosjekter ovenfra i møte med seige strukturer nedenfra, som ofte ytet motstand. Kvinner var i noen tilfeller underordnet menn, men i en del andre sammenhenger fylte de mer eller mindre likeverdige roller i samarbeid eller konflikt med menn.

Neste gang en norsk kjønnshistorie lanseres, vil nok menn, aktør, kultur og mentalitet få en langt større plass, og nye forfattere vil nok vie mye mer oppmerksomhet til både menn og kvinner som enkeltindivider. Med dette utgangspunktet vil en ny generasjon, kanskje med noen menn blant dem, få muligheten til å gripe og tolke enda bedre historiens omskiftelige kjønnsroller, kjønnsforståelser og kjønnsidentiteter og forstå politikk og kultur med et bredere sveip. Den nye boka vil nok også trekke større veksler på transnasjonale strømninger i historien og være mindre bundet av norske grenser og rammer. Den viktige nordatlantiske konteksten er ofte fraværende, med unntak for Hilde Sandviks bidrag. Europeiseringen og globaliseringen av Norge i moderne tid glimrer nesten fullstendig med sitt fravær.

Uansett, boka til Øye, Sandvik, Hagemann, Melby og Roll-Hansen er en solid strukturhistorie om kvinner som står seg godt på tallsterke fakta, normative kilder og rik forskningslitteratur, med kildekritiske, drøftende og flersidige vinklinger. Boka er velskrevet, lettlest og sterk og tydelig i grepene, og vil egne seg ypperlig i flere år framover som lærebok for studenter og oppslagsverk for de tusen hjem. Endelig er boka en formidlings- og forskningsbragd skrevet av fem svært dyktige historikere i Norge – blant våre aller beste.